

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ Ի ՀԱՅՍ.

(Նարայարութիւն. Տեւ 1864, էջ 339.)

Լեւոն վրայէն հովիտը իջանք եւ *Թէրուք* բսուած Հայու գեղը նախաճաշիկ ըրինք ծովակէն 1 մղոն ասդին՝ Վանայ 40 ժամ մնացած։ Կէսօրէն 2 ժամ վերջը երբ տաքութիւնը փոքր ինչ մեղմացաւ, նորէն ճանապարհ ելանք եւ Երեկոյին 4 ժամ կամ 14 մղոն ճանապարհ ըրած էինք մինչեւ Չոգար, որ նոյնպէս բրիտանացի գեղ է, եւ Նէմրուտ տաղին վերջի ամենաբարձր կտորին ստորոտը շինուած է։ Ծովակին եզերքէն մեր ըրած ճանապարհը շատ զուարճալի էր եւ ծովեզերքէն կէս մղոն հեռու լեռները կամաց կամաց ցածնալով մինչեւ ջուրը կհասնին. 12-րդ մղոնին Խլաթ քաղաքը տեսանք, մեզմէ 5 մղոն հեռու դէպ ի հիւսիսային արեւելք (¹)։ Խլաթը գրեթէ 1000 տունով քաղաք մի է. քաղաքապետը *Պեկ* կըսուի. ծովակին հիւսիսային արեւմտեան ծայրը շինուած է ջրէն 1 մղոն հեռու, կարծես թէ չորս քովի բանջարանոցներուն մէջ ծածկուած է։ 7-րդ մղոնին հասանք *Կոզակ* գեղը՝ ծովուն եզերքը շինուած. 8-րդին *Թէյրակ* գեղը, որ նոյն պէս ջրին մօտ է եւ չորսդին անտառ, որ այն ամայի երկրին մէջ շատ գեղեցիկ կերելի։ Ողբ հանդարտ էր եւ կարգէ դուրս տաք, բայց մենք զովացանք այն ձիւնովը զոր լեռներուն կողերէն հաւաքեր էինք։ Ծովակը ահագին հայելիի մը կնմանէր, եւ չորս կողմի լեռները անոր մէջ զարկած էին. դիմացի կողմը մէզմէ 25 կամ 30 մղոն հեռու տեսանք Վան քաղաքը՝ գրեթէ շիտակ դէպ ի արեւելք, եւ մէկ տեղ մը միայն ծծումբի զանգուած մը տեսանք, որոյ համար մեր առաջնորդներն ըսին թէ լեռներէն ընկած է։ 12-րդ մղոնին հասանք *Դասուան* գեղը՝ որ նաւահանգիստ է ծոցի մը ծայրը, եւ տարածութիւնը դէպ ի հարաւային արեւմուտք է։ 3 մղոն դէպ ի արեւելք ուրիշ գեղ մը կայ լեռներու մէջ *Շահպազ* անունով։ Քանի որ մեր ճանապարհին ծայրը կը հասնէինք՝ տեսանք որ լեռներուն վրայ վայրի վարդենիքներ կգտնուէին, կարճ կաղնիներու

եւ տանձենիներու հետ։ 13-րդ մղոնին հովիտ մը հասանք, որով *Հաքուշի* լեռները, որ Մուշէն սկսեալ ծովակին հարաւային եզերքովը մինչեւ Պարսկաստան կմտնեն եւ կմիանան *Սահնուս* եւ *Ճիրուզ* լեռներուն հետ։ Այս լեռները դէպ ի ջրին եզերքը կհասնին, եւ անոր մէջ բարձր սարաւանդներ ու հրուանդաններ կանանան. գլուխները անբեր ու քարոտ են եւ տարւոյն մեծ մասը ձիւնով ծածկուած, բայց վարի կողմերը այնչափ անբեր չեն, եւ տեղ տեղ թուփեր կբուսնին։ Այս կտրտուած երկիրը քանի մը Գիւրտ պէյերու ձեռք է, որ իրենց պարսպապատ տներուն մէջ քաշուած՝ մեր հին ատենի կալուածատէր իշխանաց ամենայն ճոխութիւնն ու տրգիտութիւնը կբանեցընեն, եւ սոքա իրենց ինքնիշխանութեանը պաշտպանած են ընդդէմ Պարսից եւ Տաճկաց։ Չոգար գեղին մէջ տեղ մը չգտանք որ քիչ մը հանգստանայինք, եւ թէպէտ գիշերը հով էր՝ բայց հարկ եղաւ որ մեր կապերտները եկեղեցւոյ մը դիմացը նստաբանի մը վրայ փռենք։ Եկեղեցին փոքրիկ երկայնածեւ շէնք մի է քարաշէն, եւ միայն քանի մը գոթածեւ մանր պատուհաններէ քիչ մը լոյս կառնու (¹)։

Ամէն եկեղեցի քահանայ մը ունի որ վանքի մէջ կամ մեծ քաղաքի մը մէջ կըթուած են, եւ Էրզրիւմի առաջնորդէն կծեռնադրուին։ Եպիսկոպոսներն ու սարկաւազները տարին մէկ անգամ կբալեն այն տեղերը, եւ իրենց քահանաներուն վարմունքը քննելու պատճառանօք գեղացիներէն ստակ քաշել լաւ գիտեն։ Չոգարին մէջ մեր մարդկանց ընծայ տալու մտօք գառ մը գնեցինք 3 ղուրուշի։ Ընծային պատճառն ալ այս էր. ձամբուն վրայ քանի մը Լէզկիներու պատահեցանք որ կասկածոտ աչքով մը նայեցան մեր վրայ, եւ տարակուսանօք կեցած էին որ արդեօք յարձակի՞ն մեր վրայ թէ ոչ, բայց թողուցին որ անցնինք. քիչ մը յետոյ ուրիշ Լէզկիներ տեսանք որ առաջիններուն պէս լաւ զինուորուած էին. որովհետեւ ես ուրիշներէն քիչ մը առաջ կերթայի, Լէզկիները ուզեցին զիս կայնեցընել, բայց չկրցան. այն ատեն վազեցին Պ. Շավասին վրայ,

(¹) Խլաթ քաղաքին վրայ շատ անգամ յիշատակութիւն կլինի Հայաստանի պատերազմներուն պատմութեանը մէջ, եւ Յոյնք, Պարսիկք եւ Հայք իրարու ձեռքէ առնելու աշխատած են այս քաղաքը։ Ճէպլետտին տիրեց անոր, բայց Ալայետտին Սուլթանը նորէն առաւ եւ որպէսզ որդի տիրապետեց գրեթէ 100 տարի. յետոյ նորա ուրիշ երկիրներուն հետ Տաճկաց ձեռքը անցաւ։

(¹) Եկեղեցւոյն զանգակը փայտի կտոր մի է մանր մանր ծակերով՝ եկեղեցւոյն տանիքին վրայ կախուած. ժողովուրդը ժամ կանչելու համար անոր կզարնեն փոքրիկ մուրճով մը։

կեցուցին սիւրբիւնին եւ բարկութեամբ հարցուցին թէ ո՛ւր կերթաք. մէկ երկու վայրկեան խորհուրդ ընելէն վերջը անոնցմէ մէկը հրացանը լեցուց եւ բռնակիր ձիերէն մէկուն վրայ ցատքեց յափշտակեց: Մեր առաջնորդը եւ քովի մարդիկը հետերնիս չէին. իսկ մենք երբոր տեսանք թէ Լէզկիները մեր բռններուն վրայ ընկան, մտրակեցինք մեր ձիերը եւ ատրճանակներով վազեցինք անոնց վրայ. նոքա ալ տեսնելով թէ մենք պատրաստ եմք իրենց դէմ կենալու, թողուցին իրենց որսը եւ սրընթաց վազուածքով ձգեցին փախան. մենք կարծեցինք թէ իրենց ընկերներէն օգնութիւն ուզելու գնացին: Բոլոր այս միջոցիս Մէհէմէտ աղան բոլորովին ապշած կեցած էր, կռնակը դէպ ի գողերուն դարձուցած եւ սարսափած. երբոր Պ. Շավաս կանչեց զինքը, դարձաւ երեսը նայեցաւ, բայց կարծես թէ չէր լսեր: Քիչ մը ատենէն Քիւրտը հասաւ իւր ընկերներովը եւ հանգստութեամբ առաջ գնացինք:

Էրզրումէն ելնելէն ետքը օդը քանի գնաց կալըղաւ. եւ թէպէտ գիշերները հով էին, բայց ցորեկները չափազանց տաք: Մինչեւ 5 մղոն տեղ ձորի մը մէջէ գնացինք, որոյ երկու կողմը լեռներ են, վեցերորդին Պիրիզ սուլու ըսուած գետէն անցանք անոր բոխած տեղին մօտ. ուր երրորդ մղոնին մօտ է Սահար գետը. իններորդին փոքրիկ վտակէ մը անցանք որ ձախ կողմին վրայ ջրվէժ մը ունէր եւ Պիրիզ սուլու գետակին հետ կխառնուէր. անկից 1 մղոն անդին ուրիշ վտակ մը կխառնուի ուրիշ ջրերու մէջ, եւ այնպէս այն ջուրը ժայռէ ժայռ թափելով՝ շատ մը ջրվէժներ կձեւացնէ մինչեւ Պիծլիզի մօտ: Պէյը մեզի համար տեղ պատրաստել տուաւ իւր տանը մէջ, եւ մենք այն տեղ շատ հանգիստ պիտի լինէինք՝ եթէ ուրիշ մարդիկ ալ չգտնուէին: Բայց բնակիչներուն հետաքրքրութիւնն այնչափ սաստիկ էր՝ որ հասած ատեններէս մինչեւ ելած ժամանակներս մեր սենեակը ամենեւին չափազանցեցաւ: Կէս ժամ հազիւ կար մեր այն տեղ իջածը, Պէյը մեզի տեսութեան եկաւ. ինքը բարեկամ մարդ էր եւ քաղաքավար, բոլորովին տարբեր քովիներէն՝ որ կոշտ ու բիրտ մարդիկ էին: Ինծի երեւցաւ թէ շատ կուզէ մեր զէնքերը տեսնել, բայց մեր ատրճանակներուն ամենեւին չհաւնեցաւ. խիստ կարճ են ըսաւ, ու զարդարանք չունին: Քիւրտերը շատ կսիրեն գեղեցիկ զէնքեր, եւ կը-

պարծենան իրենց ձիերուն տեսքին ու իրենց հագուստին հարստութեանը վրայ: Երբոր Քիւրտ մը պատերազմի կերթայ, նորա սպառազինութիւնը հին ատենի ասպետներուն սպառազինութենէն շատ տարբերութիւն չունի, եւ այն Սարակիսները որ Սալիհէտին (*Սալահադին*) սուլուանին առաջնորդութեամբ կպատերազմէին, անշուշտ նոյն զէնքերը եւ նոյն հագուստները ունէին՝ ինչ որ այժմու Պարսից դէմ պատերազմողները: Քիւրտին կուրծքը զրահ մը կայ ոսկիով ու արծթով բանած. ձախ ուսէն կախուած է փայտէ փոքրիկ վահան մը՝ վրան պղնձէ գամերով. սպասաւորը ձիով կերթայ քովէն՝ նորա տէգը բռնած, երկայն հրացան մը զարկած է կռնակը, եւ մէջքը ատրճանակներ ու դաշոյնը. քովէն կախուած է թեթեւ թուր մը. համետին աջակողմը փոքրիկ պատկանդարան մը կապած է՝ մէջք երեք նետով, ամէն մէկը երկու ոտնաչափ ու կէս երկայնութեամբ. ձախակողմը եւ համետին ետեւը ուրիշ զէնքերը դրուած են, եւ մանաւանդ ամենէն վտանգաւոր լախուր (*թոխուր*) 2½ ոտնաչափ երկայնութեամբ: Այն լախուրէն ոմանք ոսկիով եւ ոմանք գոհարներով զարդարուած են: Նետերուն սուր ծայրը 6 բծաչափ է, եւ վերի ծայրը ծանր երկաթ կամ կապարի կտոր կայ, որպէս զի նետուած ատենը աւելի ուժով երթայ:

Մեզի ճանապարհ ցուցնող Քիւրտը այնպէս աղէկ կատարեր էր իւր պաշտօնը որ սովորականէն ալ աւելի ընծայ տուինք իրեն. բայց նա ամենեւին գոհ չեղաւ, եւ իբր թէ իւր մարդոցը աւելի վարձ պիտի տայ, քանի մը ոսկի փոխ ուզեց, ես ալ տուի: Իրիկունը նորէն եկաւ եւ 10 դահեկան փոխ ուզեց ինձմէ, խոստանալով որ երկրորդ առաւօտը վճարէ, բայց ես շուտով հասկըցայ թէ նորա միտքը ինձմէ փոխ ստակ առնել չէ, հապա ձեռքէս փող խլել է. ուստի չտուի, եւ ըսի թէ արդէն տուածիս վրայ ալ գոհ չեմ: Երբոր տեսաւ թէ ճար չկայ, բարկութեամբ դուրս ելաւ ու սանդուխէն վար իջնելու ատենը 20 անգամէն աւելի հայհոյեց զմեզ՝ անհաւատ կանչելով: Իւր ձին բակին մէջն էր, հեծաւ վրան ու դարձաւ տեղը: Կարծեմ ճաճիկ մը միայն ա՛ն ատենը շէնքով կվարուի քրիստոնէին հետ, երբոր անկից կա՛մ շահ մը ունի եւ կամ վախ մը: